

५) मन चंगा तो कथरोटमें गंगा.

एका राजमार्गावरुन राजाची स्वारी जायची होती. म्हणून सैनिक राजमार्ग मोकळा करत होते. प्रजाजनांना ते रस्त्याच्या कडेस असलेल्या मार्गाचा वापर करण्याचा आदेश देत होते. सारे निमूटपणे त्या आज्ञेचे पालन करत होते. एक साधू मात्र राजरस्त्यावरच चालत राहिला. सैनिकांनी त्यास शिक्षेचे भय दाखवले. पण तो म्हणाला, "कोण राजा? राजा मीही आहे." सैनिक डोळे विस्फारुन त्याच्या जीर्ण वस्त्रांकडे बघत राहिले. याची परिणीती देहांतदंडात होऊ शकते, असेही त्यांनी सांगितले. पण राजाची स्वारी तिथवर पोहोचली तरी साधू राजरस्त्यावर शांतपणे चालतच राहिला. राजाने सैनिकांना त्याला स्वतःकडे आणण्याचा आदेश दिला. साधू नकार देत म्हणाला, "मला राजाचे काहीही काम नाही; राजास काम असेल तर त्याने माझ्याकडे यावे." साधू शातपणे चालत राहिला.

राजाने कधी राजाज्ञेचे पालन न होणे बघितले नव्हते. मग तो ते चालवून कसे घेणार? त्याला साधूचा राग आला आणि नवलही वाटले. म्हणून तो रथातून उतरला. मित्र दिसताच स्मित करावे तसे साधू राजाकडे बघून हसला. राजाचे आश्चर्य द्विगुणित झाले. त्याने स्वतःच्या व साधूच्या वस्त्राभूषणांवर नजर फिरवली आणि हे आश्चर्य शब्दबद्ध झाले. "ज्याची वल्कलेही फाटकी आहेत त्याने स्वतःस राजा म्हणवून घ्यावे?" राजाच्या प्रश्नाचे उत्तर साधूने स्मित हास्याने दिले. साधूच्या खांद्यावरील झोळीकडे बघत राजाने पुढचा कुत्सित प्रश्न विचारला, "महाराज, माझ्या खजिन्यात अमाप संपत्ती व अमोल रन्ले आहेत. तुमच्या खजिन्यात काय आहे?" तरी साधूचे स्मित विरसले नाही. साधूच्या चहेच्यावर उमटलेले गूढ भाव, आपल्या आत्माभिमानास चूड लावत आहेत, असे वाटून राजा हैराण झाला. तरी त्याने उत्तेजित स्वरात साधूला कळीचा वाटणारा प्रश्न विचारला, "तू राजा आहेस, तर कुठे तुझे राज्य आणि कुठे तुझे सैन्य?"

क्षणभर वातावरणात मौन दाटले. साधूच्या चहेच्यावर तृप्त स्मित विलसत होते. राजाच्या नजरेस नजर भिडवून तो म्हणाला, "तुझे प्रश्न संपले असतील तर सान्यांची एकदम उत्तरे देर्इन, म्हणतो." राजा अवाक झाला. क्षणभर थांबून साधू शांत स्वरात बोलू लागला....

"वहमिह परितुष्टा वल्कलैः त्वं च दुकलैः तृष्णा विशाला, मनसिच परितुष्टे कोरर्थवान् को दरिद्रः "

वल्कले परिधान करूनही मी संतुष्ट आहे आणि वस्त्रप्रावरणांची रेलचेल असूनही तुझी तृष्णा शमलेली नाही. संतुष्ट आणि असंतुष्ट यात गरीब कोण आणि श्रीमंत कोण, ते तूच ठरव. मला कसली गरजच नसली तर मी खजिना का बाळगू? ज्याला शत्रू असतात व आक्रमणाचे भय वाटते, तो सैन्य बाळगतो. सब भूमी गोपालकी, हे विसरून जमिनीच्या तुकड्याला राज्य नाव देऊन फुशारतो. आमचे काय? "चाह गई चिंता गई मनसुबा बेपरवाह, जिसको कछु ना चाहिये वह है शाहनका शाह."

साधू दिडशहाणा आहे, असे वाटून राजाने त्यास तुरुंगात डांबून इंगा दाखवण्याचा आदेश दिला. तरी साधूचे स्मित विरसले नाही. रस्त्याच्या बाजूस कुंभार, धगधगत्या भट्टीत, घट भाजत होता. तिकडे बघत साधू म्हणाला, "फार तर तू मला देहदंड देशील. मला त्याचे काय? मी समोरच्या भट्टीत प्रवेश करून मरणाला मिठी मारू शकतो. तुझ्याजवळ आहे ही निर्भयता?

अहं निर्विकल्पो निराकालरूपः विभुव्याप्त सर्वत्र सर्वे इंद्रियाणां।

सदा मे समत्वं न मुक्तं न बंधः चिदानंद रूपः शिवोऽहं शिवोऽहं ॥ १ ॥

इतके बोलून साधू त्या भट्टीकडे जाऊ लागला. क्षणार्धात तो भट्टीत प्रवेश करून भस्म होईल, या कल्पनेने राजा बावरला. धावत जाऊन त्याने साधूचे पाय धरले आणि तो म्हणाला, "माफ करा महाराज. आपली थोरवी मला कळली नाही. आपला त्याग अनुपम आहे."

स्तुतीचाही साधूवर परिणाम झाला नाही. तो आर्द्र स्वरात म्हणाला, "त्याग तुझाच मोठा रे! तू खरा त्यागी!" आता मात्र राजा पार गोंधळला. त्याला कसला उमजच पडेना. राजाच्या बावरल्या मुद्रेकडे बघत साधू मधाळ स्वरात म्हणाला, "मी प्रेयस सुखाचा त्याग करून श्रेयस सुखाची आस बाळगली आहे, पण तू श्रेयस सुखाचा त्याग करून प्रेयसाचा स्वीकार करतो आहेस. श्रेयसाचा त्याग करणारा माझ्याहून श्रेष्ठच की! अरे श्रेष्ठ-कनिष्ठ हे मनाचे खेळ! मी असो की तू! काही तरी मिळवण्याची आस बाळगणारे आपण सारे याचकच! इच्छेचे विगलन करून स्वमनावर राज्य करतात, ते खरे राजे!"

६) खेळ मनाचा सारा!

जे दिसते ते आपल्या मनातील आंदोलनावर अवलंबून असते. डोळे बघत असले तरी नजर मनावर - मस्तिष्कावर अवलंबून असते. एक गुरु, शिष्याला हे शिकवू इच्छित होता. ते शब्दात सांगितल्यास, काम पटकन संपेल तसा परिणामी लवकर नष्ट होईल, हे त्यास कळत होते. म्हणून एखाद्या प्रसंगाचे विश्लेषण करताना, ही जाण आपसूक प्रगट व्हावी, असे त्यांना वाटले. गुरुने सांगितलेल्या घरी भिक्षा मागून शिष्य परतला तेळ्हा गुरुने विचारले, "भिक्षा आणायला गेलास, ते घर

आणि लोक कसे होते?"

"फार दुःखी असावेत, गुरुदेव!" गुरुने त्याला असे वाटण्याचे कारण विचारताच शिष्य उत्तरला, "भिक्षेत त्यांनी केळी व पेच दिले! भिक्षा घालायला आलेल्या माणसाचा चेहरा मलूल होता." गुरुने वर्चा लांबवली नाही. दुसऱ्या दिवशी त्या यजमानांची खुशाली जाणण्यासाठी तिथेच भिक्षा मागायला जाण्याची, त्यांनी भलावण केली. परतलेला शिष्य आनंदात दिसला. गुरुने पुन्हा त्या कुटुंबाची चौकशी केली.

"सारे मजेत होते गुरुदेव!" शिष्य उत्तेजित स्वरात म्हणाला, "काल आपण त्यांचे दुःख जाणून घेतले आणि त्यांच्यावर कृपा केली असणार."

"कशावरून? तुला असे वाटण्याचे कारण?"

"कारण काल भिक्षा वाढायला आलेल्या व्यक्तीचा चहेरा ओढलेला व मलूल होता. संथ गतीने बाहेर येऊन त्याने माझ्या झोळीत फळे टाकली. आज तोच माणूस भिक्षा वाढायला आला तेह्या ताजा टवटवीत होता. माझा आवाज कानी पडताच तो नैवेद्याची थाळी घेऊन लगबगीने बाहेर आला. मोदकांनी शिगोशीग भरलेली थाळी त्याने माझ्या झोळीत ओतली. याचा अर्थ त्याचे दुःख आपण दूर केले, असाच होतो. बाकी एका दिवसात कुणाच्या परिस्थितीत एव्हढा फरक पडणे शक्य नाही."

गुरु हसले.

"तुझ्या अनुमानाचा वस्तुस्थितीशी संबंध नाही. हे तुझ्या मनाचे खेळ आहेत." गुरुनी त्याची थोडी चेष्टा केली. शिष्यास हे आवडले नाही. त्याने भिक्षा देणाऱ्याचे भाव आपण डोळस नजरेने टिपले असल्याचे गुरुर्जींच्या निर्दर्शनास आणून देण्याचा प्रयत्न केला.

"वत्सा, मी त्या कुटुंबास ओळखतो." गुरु सांगू लागले, "सुसंस्कृत आणि धर्मभावनेचा आदर करणारे सुखी कुटुंब आहे ते! काल एकादशी होती. ते सारे निर्जळा एकादशी करतात. पण धर्माचे खोटे अवडंबर राखणारे ते कुटुंब नाही. मुले आणि वयस्क मंडळी उपास करत असली तरी तो निर्जळा नसतो. त्यांचा उपास दूध आणि फळे खाऊन! म्हणून काल तुला भिक्षेत फळे मिळाली. भिक्षा वाढायला आलेल्या व्यक्तीस विशेष श्रमांमुळे वा इतर कारणामुळे उपास 'लागला' असेल. तर तू त्याला दुःखी ठरवलेस. आज पारणे! क्षुधा शांत करून तो इसम भिक्षा वाढायला आला असेल. मोदकाचा नैवेद्य असेल. म्हणून त्याने मोदकाने भरलेली थाळी तुझ्या झोळीत ओतली असेल. तू मात्र तुझ्या गुरुने त्याच्यावर कृपा केली, असे समजून मोकळा झालास. इतकेच नव्हे तर स्वतःचे निरीक्षण डोळस असल्याचा तू दावा करतो आहेस. वस्तुत: डोळ्यांना दिसते ते खरे असतेच असे नव्हे. जे जाणवते ते आपल्या नजरेवर - मनावर अवलंबून असते. वत्सा, लक्षात ठेव, वस्तुस्थितीचे दर्शन घडवण्यात पूर्वग्रह अडथळा निर्माण करतो. वस्तुस्थिती न्याहाळताना, प्रत्येक माणूस आपल्या विचारानुरूप दिशा निवडतो आणि ते डोळस निरीक्षण असल्याच्या भ्रमात राहतो. वस्तुस्थितीची जाण, हा मनाचा खेळ असू शकतो. चक्षुर्वैसत्य ही सत्याची अंतिम परीक्षा नसते, हे ज्याला कळते तोच भवसागर तरुन जातो."

प्रसंगांचा जाणवलेला अर्थ आणि गुरुनी निर्दर्शनास आणून दिलेली वस्तुस्थिती यातील फरक कळला आणि शिष्यास आपल्या वरवरच्या झानातील - तार्किकतेतील उणीव उमजली. आता ही शिकवण त्याच्या मनात ठसेल, या खात्रीनिशी गुरुचे ओठ हसले.

७) जग काय म्हणेल?

आज काकांबरोबर नाटक बघितले. नाटकाचे नाव होते, जग काय म्हणेल? त्या संदर्भात बोलताना काकांनी एक छान कथा सांगितली. राजा भर्तृहरीची!

पत्नीवर अपार प्रेम करणाऱ्या राजाला जेह्या राणी पिंगळा हिचा व्यभिचार कळला, तेह्या सर्व संग परीत्याग करून तो वनात निघून गेला. आध्यात्मिकतेची वाट चोखाळण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करणारा राजा, एकदा वीट उशाला घेऊन पहुडला होता. त्याला झोप मात्र लागली नव्हती. म्हणून तिथून नदीवर पाणी भरायला जात असलेल्या सख्यांचे बोल त्याच्या कानी पडले.

"काय बाई अलौकीक त्याग याचा!" राजाकडे बघून एक स्त्री कौतुकाने म्हणाली, "राज्याचा त्याग करून वनात तप करायला आलेला हा राजा भर्तृहरी, किती महान!"

"कसला आलाय महान?" तिची सखी करवादली, "राज्याच्या वैभवाचा मोह नसला तरी पण उशीचा मोह आहेच त्याला! वीट तरी उशाला लागत्येय ना?"

राजा विचारात पडला. खरोखर सर्व संग परित्याग करायचा तर उशीचा मोह बरा नव्हे, असा विचार करून त्याने वीट दूर भिरकावली आणि पुन्हा डोळे मिटले.

डोळ्यावर पाण्याची घागर घेऊन परतताना, या मैत्रिणींची नजर पुन्हा राजाकडे वळली.

"बघ! झालं तुझं समाधान? आता तरी राजाचं अलौकिकपण कबूल कर. विटेचा मोह सोडलाय त्यानं!"

"याला अलौकिक म्हणायला मी तुझ्यासारखी भोळी-बावळी नाही." सखी तणतणली, "जरा टीका होताच मिरच्या झोँबल्या मेल्याच्या नाकाला! रागाने वीट भिरकावून दिली! असा तोरा बाळगणारा अलौकिक?"

राजाच्या ओठी गंभीदार स्प्रित फुलले. जणू त्याला आत्मज्ञान झाले. जग काय म्हणेल, या प्रश्नावर जीव ओवाळून टाकण्याइतका तो प्रश्न महत्वाचा नाही, याची त्याला जाणीव झाली. जग दुतोंडी असते. त्याग केला तर मिरच्या झोँबल्या म्हणते नाहीतर मोह बाळगला, असे म्हणते. जगास राजी करण्याचा प्रयत्न म्हणजे आत्म्याची उपेक्षा करण्याजोगे हीन काम आहे. जग कधीच राजी होणार नसते. इकडे आड आणि तिकडे विहिर! दोहोतील काहीही आपण आपले म्हणून कवटाळायचे नसते. निरपेक्षपणे आपले स्थान या दोन्हीच्या मधोमध असू द्यायचे असते. कौल फक्त स्वमनाचा - आत्माचा घ्यायचा असतो. तटस्थपणे!

८) गुरु-शिष्य

आज गुरु पौर्णिमा. म्हणून काकांशी या संदर्भात बोलणे झाले. डोंगरेशास्त्रींचे प्रवचनही कानी पडले. दोन्हीचा समन्वय म्हणजे आजचे पान.

गुरु म्हणजे शिकवणारी व्यक्ती; हे खरे असले तरी गुरु म्हणजे शिक्षक नव्हे. प्रत्येक गुरु शिक्षक असतो पण प्रत्येक शिक्षक गुरु असतोच असे नाही. आपल्या संस्कृतीत गुरु आणि शिक्षक हे समानार्थी शब्द नाहीत. शिक्षकापेक्षा गुरुचा दर्जा उच्च! भारतीय संस्कृतीच का, इंग्रजीतही टीच आणि प्रीच हे समानार्थी शब्द कुठेत, हा प्रश्न काकांनी विचारला. शिक्षकाची शिकवण विद्यार्थ्यांस उपजीविका उपलब्ध करून देते. गुरु तिमिरावून तेजाचा आणि असत्याच्या निबिड अरण्यातून सत्याकडे जाणारा मार्ग दाखवतो. शिष्यास कल्याणमार्गावर नेणारा तो गुरु!

जीवनात मातापित्यांइतका - किंबहुना त्याहून अधिक गुरु आवश्यक असतो. कारण मातापिता जातकास जन्म देतात तर गुरु जीवन देतो. जन्माची पूर्णता मृत्यू तर जीवनविषयक ज्ञान जातकास अमरत्वाकडे नेते. मृत्युपेक्षा अमरत्व आणि जन्मदात्यांपेक्षा अमरत्वाकडे नेणारा गुरु श्रेष्ठ! शिष्यास जीवनाच्या संदर्भात ज्ञान बहाल करणाऱ्या गुरुला भारतीय तत्त्वज्ञान ब्रह्मा, विष्णु व महेशाचा एकत्रित सन्मान देते. केवळ परमात्म्याचे स्थान प्रदान करून भारतीय तत्त्वज्ञान थांबत नाही. गुरु व गोविंद यांचे एकदम आगमन झाले तर परमात्म्याचा परिचय करवणाऱ्या गुरुला आधी नमन करावे, असे सांगून गुरुचे भगवंताहून अधिक महत्व सिद्ध करते. गुरु म्हणजे दुर्गुणांचा नाश करून सद्गुणांच्या विकासाचा मार्ग दाखवणारा ध्वतारा! शास्त्रात गुरुला पर्याय नाही. गुरुचा अनुग्रह न लाभलेला विद्वान, अपूर्ण ठरतो. द्विज होण्यासाठी गुरु अनिवार्य! दोनदा जन्मतो तो द्विज! पहिला जन्म मातेच्या कुशीत व दुसरा जन्म गुरुमंत्र प्राप्त होतो, तो! गुरुकळून प्राप्त होणाऱ्या विद्येत जीवनाच्या मर्यादेचे तत्त्वज्ञान असते. त्याचा आदर करतो तो जीवनाचे मर्म समजू शकतो. अशा मानवास - श्रीरामास मर्यादा पुरुषोत्तम बिरुद प्राप्त होते. अशा ज्ञानाचा दाता, तो गुरु!

गुरु म्हणजे व्यक्ती नव्हे शक्ती! गुजराती समाज, सद्गुरुकळून पाच 'खकांताची' म्हणजे ख अक्षराने संपणाऱ्या पाच गोष्टींची अपेक्षा ठेवतो. 'आख, पांख, लाख, राख आणि साख!' ज्ञान आणि वैराग्याची ओळख पटवणारी 'आख' - डोळे! अर्थात नजर! केवळ ज्ञान प्राप्त करून कुणी महान होत नाही. ज्ञान म्हणजे सम्यक समाज! यथायोग्य पारखण्याची नजर गुरुपदेशाने प्राप्त होते. एक डोळा ही पारख प्राप्त करतो तर दुसरा डोळा विराग! भारतीय संस्कृतीत निर्मोही विरागाचे महत्व अपार! ही वृत्ती प्राप्त करून देण्याची क्षमता सद्गुरुच्या ठायी असते. अशा गुरुची कृपा लाभली तर कष्टप्रद घटना इष्ट फळ देणारी ठरू शकते, याची जाणीव होते. 'आंख' नंतर पांख - पंख! गुरुकृपेविना पंखात भरारी मारण्याचे बळ निर्माण होत नाही. कारण त्याविना का तर मनाचे पंख उघडत नाहीत वा इष्टानिष्ट घटनांच्या कातरीत ते कापले जातात. पंख टिकवण्याची क्षमता गुरु निर्माण करतो. पंखातील बळ, मानवास वैशिक कक्षेवर नेते. ज्ञानरूपी जागरण आणि पंखरूपी आचरण दोन्हीस महत्व आहे. आचरणाविना ज्ञान पांगळे! नंतर क्रमांक लाख - लक्ष्याचा! लक्ष्याविना - हेतूशून्य जीवन अर्थीन! जीवनाला लक्ष्य प्रदान करण्याचे काम सद्गुरुचे! सद्गुरुच्या सांनिध्यात शिष्याच्या अहमची राख होते. ही राख सद्गुरुच्या कपाळाचा शृंगार! शेवटी येते साख - साक्ष! गुरुविना हे काम कोण करणार? गुरु आशा प्रदान करतो. अडचणीच्या वेळी मनोबळ टिकवतो. मोक्षाचा मार्ग दाखवतो.

पण आता जमाना येतोय 'गुरु होजा शुरु' म्हणण्याचा! गुरु-शिष्य परंपरा नष्ट होऊन आता गुरु-शिष्य 'मिलीभगत' सुरु होते आहे. लोकांना मूर्ख बनवणारे शठ, गुरु-शिष्याचे सोंग रचू लागले आहेत. हे आता वाढणार आहे. म्हणून कुणाला गुरु करण्यापूर्वी हजारदा विचार करावा. स्वार्थ नव्हे तर परमार्थभाव ज्याच्या ठायी असतो, तो गुरु! सच्चा गुरु सापडला नाही तर स्वतःच्या आत्मारामाची गुरुपदी स्यापना करावी. केवळ करण्यासाठी अक्षम गुरुला गुरुचे स्थान देऊ नये.

प्रत्येकास सद्गुरु भेटण्याचे सुदैव लाभतेच असे नाही. म्हणून आपल्या संस्कृतीत दोघांचा सार्वत्रिक गुरु म्हणून

स्वीकार झाला आहे. एक महाभारतरुपी तेलाचा दीप प्रज्वलीत करणारे व्यास! दुसरे त्या दीपास गीतेचे तेज प्रदान करणारे भगवान श्रीकृष्ण! कौशल्याने केलेले कर्म योगाची कक्षा सिद्ध करते, असे सांगताना त्यांनी कर्मफलाच्या अभिलाषेचा विरोध केला आहे. प्रपंचात राहून निस्पृहपणे योग्य ते कर्म करणारे श्रीकृष्ण 'कृष्ण वंदे जगद्गुरुम्' ठरतात. महाभारतातली दोन उदाहरणे या संदर्भात अत्यंत बोलकी आहेत. जन्मदत्त जात आडवी आल्याने गुरुच्या अनुग्रहापासून वंचित राहिला असूनही गुरुदक्षिणा म्हणून अंगठा अर्पण करणारा एकलव्य, गुरुनिष्ठा आणि फलनिरपेक्षतेचे प्रतीक! भगवान परशुरामांकडून ज्ञानप्राप्ती व्हावी यासाठी जन्मदत्त जात लपवणारा कर्ण! तो फलस्पृहेचे प्रतीक! गुरुशिष्य संबंधातील स्नेह अर्जुन आणि द्रोणाचार्य तसेच कृपाचार्याच्या संदर्भात उदधृत केलेला आहे. महाभारतात नाही, असे काहीही जगात नाहीच, अशा महाभारताचे निर्माते व्यासांचा गुरु म्हणून सार्वत्रिक स्वीकार होतो. म्हणून गुरुपौर्णिमेस व्यासपौर्णिमाही म्हणतात.

आज समाज ग्लानी अनुभवतो आहे. चला आपण प्रार्थना करु, 'गुरुकृपेने मुर्छित समाजास जागृतीची 'आंख' लाभो. जागृत नजरेच्या समाजपुरुषास हितकर पंख फुटोत. पुरुषार्थाचे पंख दोन! जप आणि तप! पहिला पंख वैश्विक शांती प्राप्त करून देणारा तर दुसरा आंतरिक पावित्र्य प्रदान करणारा! दोन्ही पंख पसरून समाजपुरुष गगन भरारी मारो आणि गुरुकृपेने त्यास करुणा प्राप्त होवो. तसे झाल्यास आज मुर्छित वाटणाऱ्या समाजातून उद्या निश्चित बुद्धसिद्ध उभे राहतील. तसेच होवो.'

सर्वेऽत्र सुखिनः संन्तु। सर्वे सन्तु निरामयः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु। मा कश्चित् दुःखमाप्नुयाते ॥